

ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ БІРЖОВОЇ ТОРГІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ПРОДУКЦІЄЮ В УКРАЇНІ

Реформування аграрної економіки і становлення ринкової системи господарювання неможливі без наявності традиційно-ринкових атрибутів, які забезпечують ефективне функціонування економічного механізму. Таким невід'ємним інститутом ринкової економіки є біржова система. У світовій практиці за рівнем функціонування біржового ринку визначається стан розвитку ринкової економіки країни. Зважаючи на це, дослідження процесів формування та функціонування біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні є актуальною проблемою, розв'язання якої сприятиме підвищенню ефективності розвитку й регулювання аграрного ринку. Нині назріла необхідність розбудови національної системи біржової торгівлі, яка забезпечуватиме прозорість й однакові конкурентні умови взаємодії ринкових агентів. Передусім це стосується забезпечення ринкового ціноутворення. Практикою доведено, що організаційно-економічний механізм біржового ринку дозволяє забезпечити гарантованість реалізації договірних зобов'язань учасників торговельних операцій, страхування і перерозподіл ризиків виконання укладених угод про майбутні поставки товару, а отже, стабільність виробничої діяльності підприємств. Незважаючи на всі позитивні сторони та беззаперечні аргументи привабливості біржової діяльності з точки зору економічних переваг, що підтверджує світова практика організації торгівлі, рівень її розвитку в Україні дуже низький, особливо у сфері товарообміну аграрного сектору.

В економічній науці проблематиці розвитку бірж і біржових ринків присвячена велика кількість праць іноземних і вітчизняних вчених, але підґрунтя для цих досліджень були закладені відомими зарубіжними вченими-економістами Дж. Гоффманом, Н. Калдором, Дж. Кейнсом, А. Маршаллом. У нашій країні вивченням цієї проблематики та розробкою необхідних заходів щодо становлення біржової торгівлі займаються В. Горьовий, Б. Губський, О. Лактіонов, Г. Машлій, Л. Примостка, П. Саблук, О. Со-

хацька, М. Солодкий, Г. Шевченко, О. Шпичак та ін. Разом з тим у наукових розробках все ще недостатньо висвітлені питання організації й регулювання біржового ринку сільськогосподарської продукції з урахуванням вітчизняних особливостей. Тому нагальною залишається необхідність поглибленого теоретичного вивчення даної проблематики, а також підпорядкування проведених досліджень практичному застосуванню при організації даного сегменту ринкової економіки.

Наукове обґрунтування сутності й особливостей функціонування біржі як механізму регулювання аграрного ринку має загальнотеоретичний і галузевий підтекст. Мається на увазі, що розкриття проблеми біржового механізму потребує опрацювання історії становлення й розвитку теорії, а також сучасних її проявів. При цьому попередньо зазначимо, що сучасна біржа є складною і впливовою складовою ринкової системи, яка пройшла еволюційний шлях від оптового до ф'ючерсного ринку. Біржа є досконалим товарним ринком з ефективним інструментарієм регулювання кон'юнктури і сприяння висококонкурентним відносинам між контрагентами.

Відповідно до логіки розкриття теорії проблеми наведемо окремі дослідницькі висновки щодо сутності біржі. Відомий науковець А. Маршалл [1] вважає біржу найбільш досконалим механізмом регулювання ринку, біржа — це установа, де регулярно функціонує оптовий ринок і здійснюється купівля-продаж на основі співвідношення попиту і пропозиції стандартизованих товарів (товарна біржа), цінних паперів (фондова біржа), іноземної валюти (валютна біржа), інформації (інформаційна біржа), науково-технічних розробок (біржа інтелектуальних ресурсів). За формою біржу слід вважати саморегульованою установою (рис. 1).

Біржова торгівля сприяє якнайшвидшому просуванню продукції зі сфери виробництва у сферу споживання, визначенню рівня цін на основі закону попиту і пропозиції, де він найбільше себе проявляє.

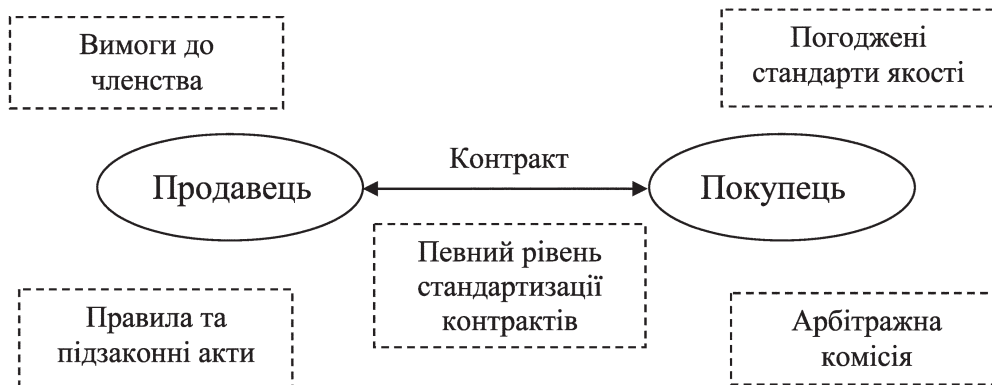

Рис. 1. Біржа як саморегульований механізм

Крім того, біржі, на яких укладаються форвардні та ф'ючерсні угоди, виконують відповідно функцію кредитування й уникнення ризику для сільськогосподарських товаровиробників.

Ю. Філіпов ще на початку ХХ ст. зазначав, що біржі є особливою історично сформованою формою ринку, який наділений рисами, що відрізняють його від інших ринків, і є вищою мірою розвитку ринкових форм [2, с. 1]. Наукою визначено, що економічна сутність функціонування товарних бірж обумовлена свободою вибору та здійснення підприємницької діяльності; економічною самостійністю господарських об'єктів, яка ґрунтується на різних формах власності; необмеженою кількістю учасників сфери товарного виробництва і торгівлі; повною інформованістю кожного суб'єкта господарювання про поточну економічну та біржову кон'юнктуру; мобільністю обороту матеріальних, трудових, фінансових та інших видів ресурсів; свободою вибору партнерів для укладання угод; здійснення вільного ціноутворення; відкритістю економіки держави до зовнішніх зв'язків [3, с. 10–12]. Основна функція біржі, біржового ринку полягає не у забезпеченні торгівлі реальними базовими активами, а у стабілізації цінних параметрів такої торгівлі [4, с. 50]. Теорія біржової торгівлі виділяє такі основні види бірж: товарні (іноді окремо товарно-сировинні), фондові, валютні та біржі праці. У світовій практиці виділяють також фрахтові страхові біржі.

Біржова торгівля зосереджується на різниці в цінах. Вона є знаряддям перерозподілу виробленої доданої вартості і завдяки цьому залучає вільні капітали, що можуть швидко примножуватися, а також грошові кошти як резервний капітал у разі несприятливої зміни цін. Таким чином, біржа стає як сферою вкладення капіталу, так і джерелом додаткового кредитування за несприятливих умов виробництва. Ціни біржових товарів надзвичайно чітко реагують на зміни кон'юнктури ринку.

Як одна з важливих ланок реалізації продукції біржова торгівля, у свою чергу, поділяється на

структурні елементи біржового ринку, які взаємодіють між собою (рис. 2).

Більшість суб'єктів господарювання використовують біржовий ринок з метою управління ризиками, у тому числі для забезпечення захисту від майбутніх коливань ціни. Такі операції називаються хеджуванням. До іншої групи учасників біржових ринків належать ті, хто оцінює коливання біржових цін і утримує позицію на ринку залежно від результатів їх розрахунку.

Існує два види стандартизованих товарних ринків для сільськогосподарських базових активів: базові ринки (спотові та форвардні) і розвинені ринки (ф'ючерсні та опціонні). Спотовий ринок — це базовий ринок, де покупець і продавець домовляються про операцію з базовим активом, що має бути доставлений негайно або ближчим часом. Створення організованого та вільно функціонуючого готівкового ринку є необхідною передумовою для формування конкурентоспроможної ринкової системи. До розвинених ринків належать ф'ючерсні та опціонні ринки. Ф'ючерсний ринок дещо схожий на готівковий і форвардний ринки, оскільки покупці та продавці погоджуються та зобов'язуються щодо певних цін, часу й місця поставки базового активу. На відміну від укладення угод на готівковому ринку, де власність на фізичні активи змінюється з кожною угодою, угода на ф'ючерсному ринку передбачає лише зобов'язання з боку покупців і продавців. Ці розвинені ринки іноді характеризують як надмірно спекулятивні, але в дійсності це не так. Ф'ючерсні й опціонні ринки виконують важливу функцію страхування, оскільки вони можуть протидіяти несприятливому розвитку цін на готівковому ринку. Це може додати загальної ринкової стабільності, оскільки покупці та продавці отримують у своїх операціях більшу безпеку.

Розвинені ринки діють за «контрактами» та визначаються як такі, де продаються та купуються угоди на майбутню поставку/отримання конкретних базових активів. У юридичному відношенні вони мають обов'язковий характер. Якщо настає строк,

Рис. 2. Структурні елементи біржового ринку

продавець зобов'язаний поставити базовий актив, а покупець зобов'язаний отримати його протягом періоду поставки, визначеного в контракті. У трактуванні ф'ючерсного ринку як ринку прав на товар, і як ринку майбутніх цін немає протиріч. Перша характеристика стосується строкового ринку взагалі, водночас як друга — власне ф'ючерсного ринку. Контракт на товар, що поставляється в майбутньому, передбачає конкретизацію його цінового параметру. Тобто ціна визначається заздалегідь і «продається» разом із правом на придбання товару. Виділення ціни як самостійного квазіактиву стає можливим саме на ф'ючерсному ринку завдяки специфічній процедурі обігу та взаєморозрахунків. Основні компоненти системи ф'ючерсного ринку аграрної продукції представлені на рис. 3.

Вивчення досвіду правового й організаційного забезпечення біржової діяльності, починаючи з перших етапів його формування, має непересічне значення для опрацювання напрямів удосконалення функціонування біржового ринку в Україні, де цей процес не активізується. У становленні й напрямках розвитку біржової торгівлі як однієї із складових оптового товарного ринку важливу роль відіграє ставлення держави до цього процесу, що базується на конкретних історичних умовах, традиціях, економічній ситуації і знайшло своє відображення у законодавчо-правових документах та організаційних заходах щодо біржової торгівлі.

Аналітична оцінка системи формування та функціонування біржової системи і торгівлі зокрема по-

казали, що даний сегмент ринкової інфраструктури не сформований остаточно, а головне — не виконує класичні функції. Кількість бірж в Україні непропорційно велика, але обсяги продукції, реалізованої через біржу, надзвичайно малі. Рівень використання біржі як елементу ринкової інфраструктури залишився вкрай низьким. Обсяги реалізації продукції безпосередньо товаровиробниками на біржах коливалися в межах 0,3–0,5 % від загального продажу.

Період з 2001 до 2004 р. став найбільш результативним щодо збільшення обсягів торгівлі на біржовому ринку, а також частки сільськогосподарської продукції. Якщо в 1996 р. вони становили 0,5 %, то у 2005 р. — 2,2 %, тобто збільшилася в 4,4 раза і представлена в основному спотовим ринком (рис. 4).

Ринок наповнюється сільськогосподарською продукцією в Україні переважно за рахунок власного виробництва. Імпортується вона в невеликих обсягах. Сільськогосподарські товаровиробники реалізують продукцію за традиційними каналами: заготівельним організаціям і переробним підприємствам; населенню в рахунок оплати праці та через систему громадського харчування; на ринку, через власні магазини, ларьки та палатки; за бартерними угодами; безпосередньо зарубіжним країнам і на біржах (аукціонах).

Загальні обсяги реалізації основних видів продукції в часі мають тенденцію до скорочення. Одночасно відбуваються структурні зміни в реалізації продукції по каналах збуту. Держава відмовилася проводити закупівлю сільськогосподарської продукції за дер-

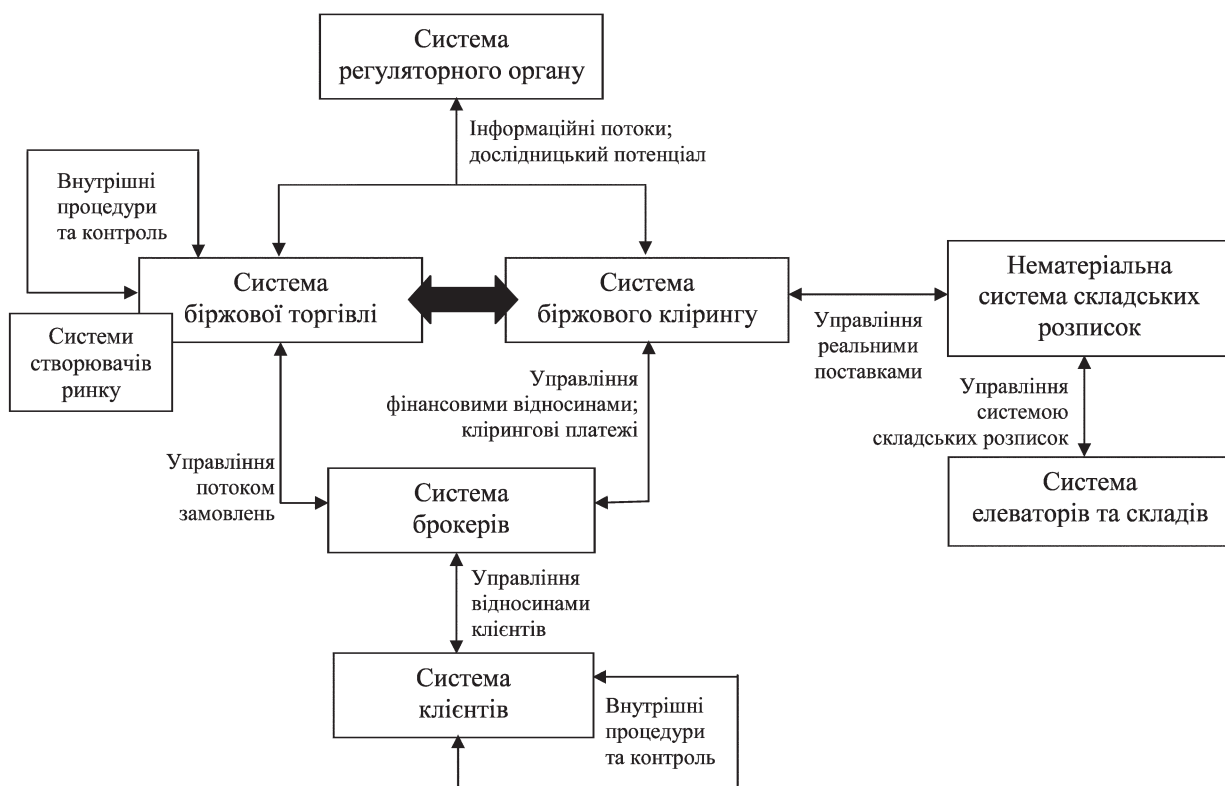

Рис. 3. Основні компоненти систем ф'ючерсного ринку аграрної продукції

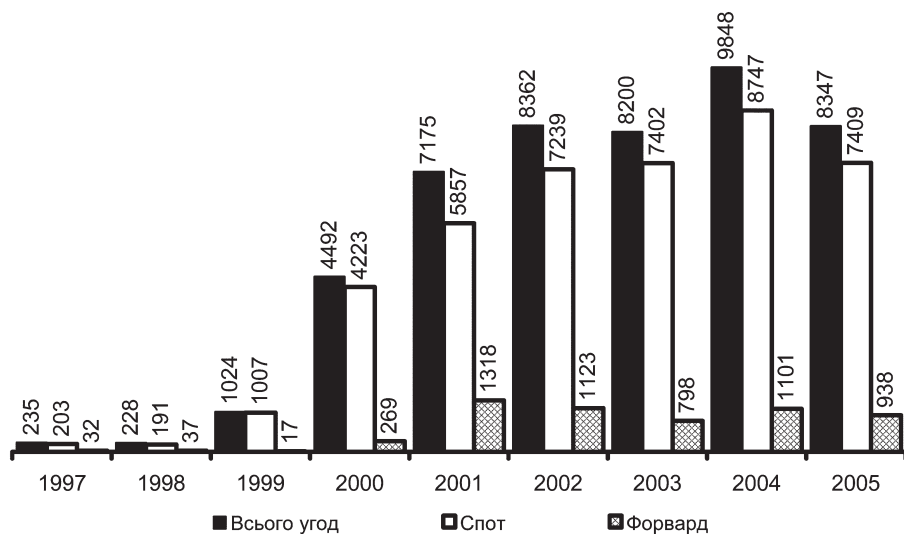

Рис. 4. Динаміка укладення угод на сільськогосподарську продукцію, продовольство та матеріально-технічні ресурси на біржовому ринку України у 1997–2005 рр. (внутрішні, експортні та імпорتنі контракти, всі види угод і бази поставок), од.

жавними контрактами, збереглося придбання лише зерна та цукру державного продовольчого резерву. За 1991–2005 рр. обсяги продажу основних видів продукції сільськогосподарськими підприємствами заготівельним організаціям і переробним підприємствам значно зменшилися. Так, у 1991 р. цим каналом було реалізовано зернових 65,7 %, а у 2005 р. лише 5,2 %, відповідно насіння соняшнику – 94,3 та 4,4 %. Така тенденція спостерігається і по інших видах сільськогосподарської продукції.

За відсутності коштів переробні підприємства скоротили до мінімальних розмірів переробку сировини за грошові кошти і працюють в основному за давальницькою схемою, яка переважає при переробці цукрових буряків, насіння соняшнику тощо.

Велика товарна частка сільськогосподарської продукції знаходиться під контролем трейдерів. Ними монополізовано просування сільськогосподарської продукції до переробних підприємств, на оптові та дрібнооптові ринки й на експорт, визначається ціно-

ва ситуація на внутрішньому ринку. Отже, основна частка прибутків концентрується у посередників, а товаровиробник отримує кошти, яких недостатньо навіть для простого відтворення виробництва. У зв'язку з цим відбувається скорочення виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції.

Біржова торгівля сільськогосподарським товаровиробникам недоступна, що пов'язано з дрібними партіями однотипної продукції, складності в участі у торгах, залежність від великих трейдерів, які здійснюють їх товарне кредитування.

У діяльності бірж залишаються невеликі обсяги укладених угод порівняно із загальним обсягом реалізації аграрної продукції. Так, якщо на внутрішньому ринку України з урожаю 2005 р. станом на 1 січня 2006 року сільськогосподарськими підприємствами було реалізовано 8,5 млн тонн пшениці, то на біржах САБУ на умовах спот по всіх базисах поставок — лише 815 тис. тонн, або 9,6 %, на умовах форвард — лише 100 тис. тонн, або 1,2 % до всього обсягу реалізації пшениці. Ще менша частка біржової торгівлі на ринку жита — 7,9 % (32 тис. тонн проти 405 тис. тонн); по ячменю обсяг продажу зерна на біржах САБУ по спот становить в обсязі реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами до 2,5 % (відповідно 83,3 і 3373 тис. тонн); по кукурудзі — 85,1 і 4029,6 тис. тонн; насінню соняшнику 0,2 % (через біржі «пройшло» лише 3,5 тис. тонн при загальній реалізації у 2005 р. сільськогосподарськими підприємствами 1933 тис. тонн); цукру — 3,2 % (9 тис. тонн проти 297 тис. тонн). На умовах форвард на біржах САБУ продано лише 5 тис. тонн жита, 25 тис. тонн ячменю, 21 тис. тонн насіння соняшнику, цукор взагалі не реалізувався на цих умовах. При цьому по пшениці в 2005 р. проти 2000 р. спостерігається суттєве збільшення реалізації на біржовому ринку (6,3 раза). Проте в натуральних обсягах ці величини незначні. Отже, аналіз структури збуту продукції сільськогосподарськими підприємствами свідчить про дуже незначну участь бірж у цьому процесі.

З липня 2000 р. згідно з Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна» (від 29 червня 2000 року) асоційовані біржі отримали право здійснювати укладання та реєстрацію торгових угод на сільськогосподарську продукцію, спрямовану на експорт. У 2005 р. угоди для подальшого експорту були укладені на суму 9,5 млрд грн і становили 91,1 % від загальної вартості укладених на аграрних біржах угод. Таким чином, біржі фактично монополізували право оформлення реалізації продукції на експорт, тоді як безпосередні товаровиробники в біржових торгах майже не беруть участі.

Зменшення обсягів біржових угод на внутрішньому ринку, як абсолютне, так і відносне, при загальному їх зростанні може призвести до трансформації

бірж у звичайні «контори» з реєстрації експортних угод. У липні 2006 р. була зроблена спроба Міністерства аграрної політики України ввести обов'язкову реєстрацію експортних контрактів на поставку зерна через Аграрну біржу, проте наказ, що її передбачав, був скасований через незгоду Національної асоціації бірж України та Української аграрної конфедерації і рекомендації Антимонопольного комітету України. Практично не укладались біржові угоди щодо закупівлі сільськогосподарської продукції та продовольства для державних і регіональних потреб, а також для їх реалізації з державних ресурсів і державного резерву.

Продовжують залишатися невеликими обсяги угод по сільськогосподарській продукції на умовах форвард, насамперед за внутрішніми контрактами. У 2005 р. на біржовому ринку САБУ укладено 3401 внутрішню угоду, в тому числі 3374 на умовах спот, і лише 27 угод на умовах форвард. Основною товарною групою, по якій укладаються угоди на біржовому аграрному ринку України, залишається зерно. Але, якщо за внутрішніми угодами превалює продовольче зерно (72,7 % від загальної кількості проданих зернових та олійних культур на біржовому ринку України у 2005 р.), то за експортними угодами найбільшою є частка зернофуражних культур (66,3 %).

Аналіз товарної структури біржових експортних угод по зернових культурах показав, що у 2005 р. в зернопродовольчій групі екпортувалася майже виключно продовольча пшениця, угоди по якій становили 98,7 % загальної кількості вивезеного продовольчого зерна.

У ринкових умовах функцію авансування сільськогосподарського виробництва виконують форвардні угоди. Проте форвардні контракти не набули належного розвитку в Україні, незважаючи на те, що Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» передбачено, що система державних форвардних закупівель зерна має бути запроваджена на заміну режиму державних заставних закупівель. Основна причина невеликої кількості укладення форвардних контрактів — це організаційна і фінансова незабезпеченість страхування таких біржових операцій як для держави (у разі поставки продукції нижчої якості, ніж зазначено у контракті), наприклад через погодні умови (поставки пшениці II класу замість зерна III класу), так і для товаровиробника (при підвищенні ринкової ціни порівняно з передбаченою форвардним контрактом), наприклад, при збільшенні витрат на виробництво внаслідок підвищення цін на пально-мастильні матеріали і т.д., а отже і ціни пропозиції чи зниження обсягу пропозиції (відносно підвищення попиту), тобто нестабільності кон'юнктури на українському ринку.

Низький обсяг використання форвардних угод пояснюється несформованістю механізму забезпечення застави. За умови відсутності можливості використання земельних ресурсів як застави, функцією забезпечення ліквідності застави може бути страхування майбутнього врожаю. Нерозвиненість ф'ючерсної торгівлі значною мірою обумовлена юридичною непідкріпленістю механізму застосування ф'ючерсних контрактів. У країні не створено механізму клірингового обслуговування біржових угод, низьким є рівень хеджування.

На сучасному етапі становлення біржової торгівлі в країні необхідно підвищити рівень розвитку спотової та форвардної торгівлі, передбачити вимоги щодо підготовки й висвітлення статистичних та аналітичних звітів роботи товарних бірж. Чинним законодавством не передбачено основи державного регулювання біржової діяльності та торгівлі, положення про біржове посередництво, ліцензування на біржовому ринку. Невідкладно слід прийняти новий закон «Про біржову торгівлю та товарні біржі». У Законі України «Про оподаткування прибутку підприємств» (№ 283/97-ВР) визначено такі біржові інструменти, як дериватив, склад деривативів — форвардні, ф'ючерсні контракти й опціони; види деривативів — товарні, фондові, валютні; оподаткування операцій на біржі з товарними деривативами. Потрібно ввести в цей закон зміни по операціях з контрактами на товарні деривативи, що укладаються на біржі з метою зменшення ризику зміни ціни предмета угоди (одного й того ж базового активу) на термін торгівлі цими контрактами. Так, прибуток від купівлі-продажу контрактів на товарні деривативи або здійснення розрахунків по них збільшують, а збитки — зменшують базу оподаткування по операціях з базовим активом; прибутки і збитки по контрактах на товарні деривативи визначають на день виконання контракту незалежно від порядку розрахунку між контрагентами; збитки від купівлі-продажу контрактів на товарні деривативи, складені не з метою зменшення цінових ризиків, можуть бути віднесені на зменшення прибутку тільки в межах доходів від купівлі-продажу кожного із контрактів на товарні деривативи за звітний період.

У ринкових відносинах біржова торгівля відіграє головну роль при визначенні ціни. Для того щоб правильно скористатися ситуацією на ринку, віддати перевагу певній стратегії щодо реалізації продукції необхідно знати, як працює та чи інша система і який вона має вплив на ціноутворення. Визначення ціни здійснюється різними методами. Але в будь-

якому випадку насамперед має бути реалізований загальний підхід, загальна міра щодо якості, часу та місця продажу конкретного товару на тому чи іншому ринку.

Висновки. Український біржовий ринок знаходиться у стані невизначеності. Початковий період швидкого процвітання і сподівання на довгу еру біржового злету минули, як і час екстенсивного збільшення кількості бірж та проведених операцій. Зменшилися обсяги продажу, а згодом скоротився асортимент пропозиції. Після сепарації відійде нетиповий для бірж товар, який стане здобутком середньооптового сектору, що вже народжується і представлений в основному торговими домами й комерційними центрами. Для багатьох бірж реально стоїть питання про виживання. Для більшості бірж, що не відповідають сутності біржі, як механізму регулювання аграрного ринку, доцільно трансформуватись у середньооптові та дрібнооптові. Для більших біржових структур перспективним є шлях модернізації і спеціалізації. Сучасна біржа як інститут великооптового сектору товарного ринку, якщо вона стане домінуючою в нашій країні, має відповідати міжнародним стандартам, але зі специфікою української моделі.

Питання розвитку бірж є актуальним для аграрної економічної науки, потребує розробки й удосконалення функціональних ознак, у даному випадку регуляторних.

Список літератури

1. Маршалл Дж.Ф., Бансал В.К. Финансовая инженерия: Полное руководство по финансовым нововведениям: Пер. с англ. — М.: ИНФРА-М, 1998. — 784 с.
2. Филипов Ю.Д. Биржа. Ее история, современная организация и функции. — М., 1920. — 199 с.
3. Бланк И.А. Экономические основы биржевой торговли и брокерской деятельности. — К., 1992. — С. 230.
4. Мишук Г. Товарні біржі України: тенденції та проблеми розвитку // Економіка України. — 2005. — № 4. — С. 47—53.
5. Буренин А.Н. Фьючерсные, форвардные и опционные рынки. — М., 1995. — 130 с.
6. Гайдуцкий П.І. Біржова торгівля — основа ринку: Навч. посібник. — К.: УСФА, 1992. — 34 с.
7. Гноевий В.Г., Валентієва О.В. Теоретичні аспекти хеджування цінових ризиків ф'ючерсними контрактами // Регіональні перспективи. — 2003. — № 4. — С. 89—94.
8. Горьовий В.П. Біржовий ринок сільськогосподарської продукції в Україні: Дис. канд. екон. наук: 08.07.02. — К., 1999. — 220 с.
9. Международные товарные биржи. Структура товарных бирж. Техника биржевой операции. Метод. рекомендации. — С-Пб., 1992. — 130 с.
10. Сохацька О.М. Міжнародні ф'ючерсні ринки: теоретико-методологічні аспекти: Моногр. — Т.: Карт-бланш, 2002. — 454 с.